

בעלאל בר-כוכבא
וסטפני בינדר

המידע המוזר על
יס המלח ('יס המוות')
בחיבור 'היסטוריות פיליפיות'
מאת פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס

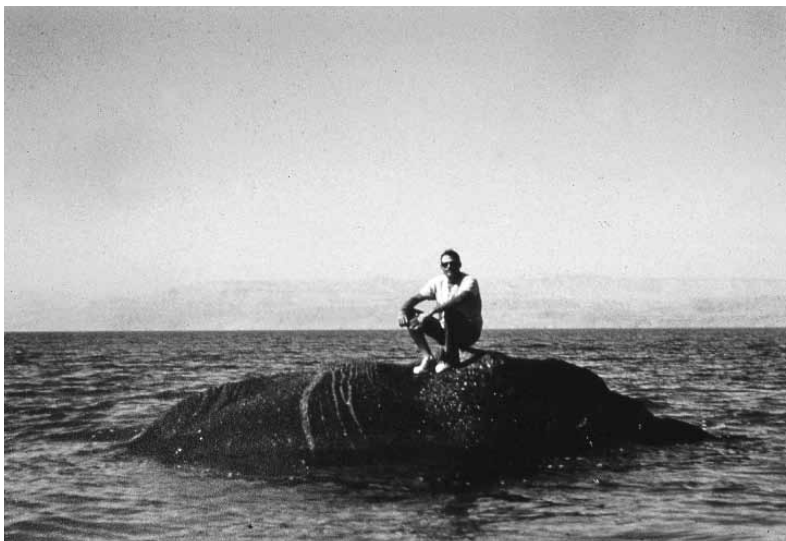
המידע המוזר על ים המלח ('ים המוות') בחיבור 'היסטוריות פיליפיות' מאת פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס

בשער המאמר: עץ
דקל גווע על שפת
ים המלח, ראשית
המאה העשרים
(צלמי המושבה
האמריקנית, אוסף
מטסון, ספריית הקונגרס,
ושינגטון)

ים המלח זכה למספר תיאורים בספרות היוונית והרומית מאריסטו ואילך, מהם קצרים ומהם ארוכים יחסית.¹ אף שהתיאורים מעורבים פה ושם בפולקלור מקומי, ויש בהם לעתים הסברים שגויים, הם משקפים פחות או יותר את המציאות בשטח כפי שהייתה מוכרת עד המחצית הראשונה של המאה העשרים, לפני שחלו שינויים דרמטיים במצבו של האגם.² ואולם הפסקה הקצרה יחסית אצל פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס על ים המלח, שבה כונה לראשונה בספרות שהגיעה לידינו בשם ים המוות, מכילה רק קביעות מוזרות המנוגדות למציאות ולמידע המופיע במקורות אחרים: ים המוות נקרא בשם זה משום שאין בו כל תנועה; המים בים המוות נותרים על עמדם משום שהרוחות נבלמות על ידי גושי האספלט שבמים ומאבדות את כוחן; מסיבה זו ומכיוון שכל העצמים הדוממים שוקעים בו, אין בו אפשרות לתנועת אניות. ועוד, על פי הקריאה המועדפת על החוקרים, הקטע מסביר את העובדה שאניות אינן נעות בים המלח בכך שכל חומר שוקע במעמקיו אלא אם הוא משוח באספלט (והרי כלי שיט היו נמשחים ברגיל באספלט לאיטום מפני חדירת מים). בצד הקביעות המוזרות האלה לא נמסר בפסקה שום דבר נוסף על ים המלח, שלא כפירוט המקובל בתיאורי ים המלח בספרות היוונית-הרומית: לא על כובד מימיו, טעמם המר וריחם הרע; לא על היעדר דגה ועופות אגמים, ולא על הציפה במים המונעת מיצורים חיים לטבוע במי האגם; וכן אין הסבר על טיבו של האספלט, תכיפות התפרצותו, דרכי הפקתו וערכו הכלכלי; גם לא נאמר דבר על השפעת הימה על התושבים המקומיים, על בריאותם, על התנהגותם ואמונותיהם ועל חפצי המותרות שברשותם ועוד כהנה וכהנה. לחסרים אלה מתבקש הסבר, שכן האזכור של ים המלח מופיע אחרי קטע לא קצר על עמק הירדן התחתון וסביבתו, סמוך לסימונו של תיאור אתנוגרפי מפורט למדי על העם היהודי.³

המאמר נכתב במסגרת מחקר על מוצאם של היהודים, מנהגיהם, ארצם ותולדותיהם בספרות היוונית והלטינית של 'תור הזהב' בימי אוגוסטוס. המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 825/10).

- 1 אריסטו, מטאורולוגיקה ב, עמ' 359 א (M. Stern, *Greek and Roman Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem, 1974, no. 3); כסנופילוס, אצל אנטיגונוס איש כריסטוס, אוסף של סיפורי פלאות (שטרן ושם, מס' 22); דיודורוס, ספרייה היסטורית ב, 48. 6-8 (שטרן ושם, מס' 59), יט, 98-99 (שם, מס' 62); סטרכון, גאוגרפיקה טז, 2 (שטרן ושם, מס' 115); פליניוס הזקן, חקר הטבע ה, 71-72 (שטרן ושם, מס' 204); יוספוס, המלחמה היהודית ד, 476-483; טקיטוס, היסטוריות ה, 2-4 (שטרן ושם, ב, 1980, מס' 281); פאוסניאס, תיאור יוון ה, 4-5 (שטרן ושם, מס' 356); גלנוס, על תכונות התרופות (שטרן ושם, מס' 381).
- 2 ראו: ב' ברכוכבא וס' בינדר, 'יוסף בן מתתיהו על ים-המלח: מקורות ומידע', ארץ ישראל, לא [ספר נצר] (תשע"ה), עמ' 38-44.
- 3 דיון מפורט באקספורסוס היהודי של פומפיוס טרוגוס (למעט החלק הגאוגרפי) ראו: ב' ברכוכבא, 'אתנוגרפיה יהודית יוצאת דופן של היסטוריון גאלי-רומי מימי אוגוסטוס', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 337-400.

גוש אספלט צף בים המלח (1969)
(באדיבות גדעון חדס, עין-גדי)

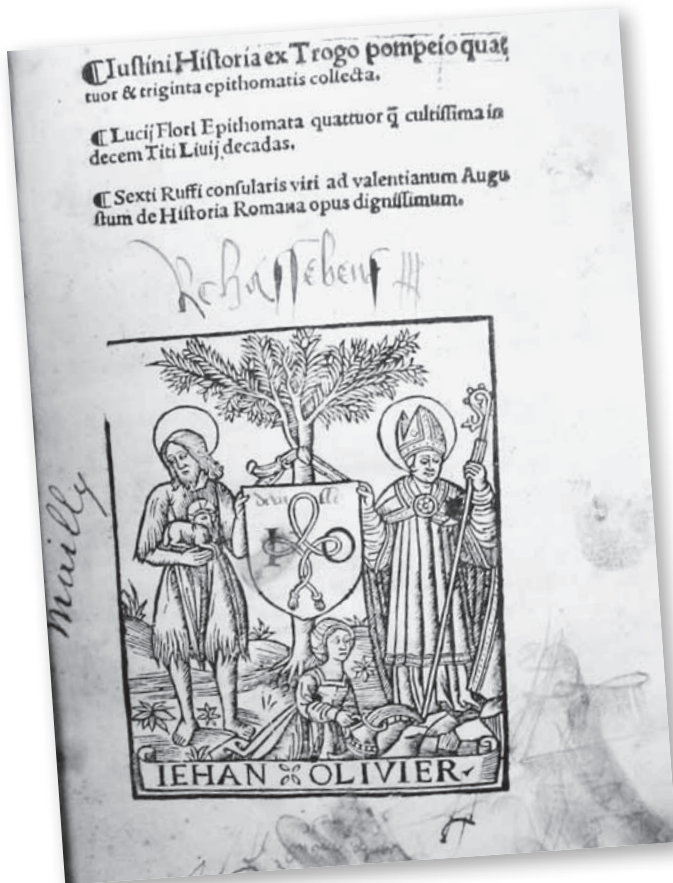
במאמר זה ננסה להתמודד עם המידע שנמסר בקטע ועם השאלות העולות ממנו, וזאת באמצעות השוואה למקבילות בספרות היוונית והרומית, חקר המקורות, שיקולים פילולוגיים-טקסטואליים והתופעות הגאוגרפיות באזור. לעיון כזה עשויות להיות השלכות לא רק על הכרת פני האזור בעולם העתיק, אלא גם על זיהוי המקור של האקסקורסוס האתנוגרפי המיוחד במינו של פומפיוס טרוגוס על העם היהודי, ובעקבות זאת בכוחו לתרום להערכה מחודשת של יחס השניים ליהודים. יתר על כן, לזיהוי המקור של טרוגוס נודעת משמעות רבה להבנת מספר דיווחים בעייתיים של יוספוס בתיאור מדינת החשמונאים בחיבורו 'קדמוניות היהודים' שנלקחו מאותו מקור (באמצעות מקור ביניים). דיווחים אלה של יוספוס שנויים במחלוקת במחקר מראשיתו, ובהם בעיקר סוגיות הנוגעות למדיניות הגיור ולהתפשטות הטריטוריאלית של השליטים החשמונאים.

א. פומפיוס טרוגוס, ההקשר של האזכור ותיאורים קודמים

פומפיוס טרוגוס, סופר ואיש מנהל ממוצא גאלי שסבו קיבל אזרחות רומית מידי פומפיוס 'הגדול', כתב ארבעים וארבעה ספרים בלטינית שנקראו בשם 'היסטוריות פיליפיות' (בהשפעת חיבור בשם זה על ימי פיליפוס השני, אביו של אלכסנדר הגדול).⁴ החיבור, שנכתב בסוף ימי אוגוסטוס, בעשור הראשון או השני לסה"נ, נשתמר בתקציר (*ēpitome*), בן מאות עמודים, פרי עטו של היסטוריון עלום בשם יוסיטניוס שפעל במאה השנייה לסה"נ. היה זה הניסיון הראשון בספרות הרומית לכתובת חיבור המתקרב לכלל היסטוריה אוניוורסלית (למעט היסטוריה רומית, שכבר נכתבה קודם לכן בשפה הלטינית); ליתר דיוק, החיבור הכיל את סיפור השלטון המלוכני מימי האימפריה האשורית ועד

4 על פומפיוס טרוגוס, חייו ויצירתו, ראו: שם, עמ' 339-353, ושם דיון מפורט בסוגיות השונות הנוגעות לו וליוסיטניוס.

למעלה: פרוטומה של פומפיוס טרוגוס
משמאל: שער התקציר של יוסטינוס
ל'היסטוריות פיליפיות' מאת פומפיוס
טרוגוס (מהדורת 1519)

נפילתה הסופית של מלכות בית תלמי. ואולם לא הייתה זו יצירה מקורית. מן המבוא לספר הראשון של החיבור, מבוא שכתב המקצר יוסטינוס, ומנתונים נוספים ניתן ללמוד כי בעיקרו היה זה תרגום של דברי סופרים יוונים על ההיסטוריה של יוון והעולם. כמו כן נאמר במפורש בדברי ההקדמה של יוסטינוס כי השמיט חלקים נבחרים מן ה'היסטוריות הפיליפיות'. מהשוואה של התקציר הפרולוגים (*prologi*), ראשי הפרקים של ספרי ה'היסטוריות הפיליפיות', שנשתמרו בנפרד, ושהתבססו רק על החיבור השלם ולא על התקציר, אכן עולה כי יוסטינוס קטע ואף השמיט לחלוטין, בין השאר, תיאורים אתנוגרפיים וגאוגרפיים (וכן תיאורי קרבות) שלא מצא בהם עניין.

האזכור של ים המוות מופיע בספר השלושים ושישה של יוסטינוס (3. 6-7), קרוב לסיום האקסקורסוס האתנוגרפי המפורט על העם היהודי (1. 10-3. 8). כמקובל בספרות היוונית והרומית, האקסקורסוס של טרוגוס הכיל את הפרקים האלה: מוצא העם וראשיתו (*origo*), מנהגיו, הגאוגרפיה של ארצו וההיסטוריה של העם.⁵ הגאוגרפיה הופיעה במקום השלישי, אחרי המנהגים ולפני ההיסטוריה.

5 על הפרקים המקובלים, סדרם והשיקולים שהתוו את דרך עריכתם ראו: B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus on the Jews: Legitimizing the Jewish Diapsora*, Berkeley 1996, pp. 191-219

גם סדר הדברים אינו חורג מן המקובל: באתנוגרפיות יווניות ורומיות שולבה הגאוגרפיה במקום השלישי, כהסבר למנהגיו של העם (או חלקם), או במקום השני, כרקע לסיפור 'האוריגו', ולעתים רחוקות רק במקום הרביעי והאחרון. בגרסה המקוצרת של יוסיטנוס הגיע אלינו בעיקר פרק המוצא והראשית (שגם הוא מוזר למדי), ואילו המנהגים וההיסטוריה קוצרו בעליל. אשר לפרק הגאוגרפיה, הוא אינו מכיל את כל ארץ יהודה, ואפילו ירושלים אינה נזכרת בו. בראשית הפרק הגאוגרפי נאמר כי עושרם של היהודים מקורו בהיטלים על מיץ הבלזם, הלא הוא האפרסמון (3. 1). לקביעה זו נלווה דיווח גאוגרפי מפורט יחסית על בקעת יריחו ומטעי הבלזם. בסיום הפרק נאמר כי ים המוות סמוך לאזור יריחו, ונמסרים הפרטים המוזרים על הימה.

את ההתייחסות של יוסיטנוס-פומפיוס טרוגוס לים המלח יש לבחון גם לאור התיאורים האחרים של הימה בספרות היוונית שקדמה להם. נקדים כמה דברים על תיאורים אלה הצריכים לענייננו. נראה שהדיווח הממשי הראשון על ים המלח בספרות היוונית (להבדיל מאזכורים הכוללים פרטים מעטים, כגון זה של אריסטו) הובא בחיבור של היירונימוס איש קרדיה על ימי הדיאדוכים.⁶ היירונימוס, מפקד בכיר שאנטיגונוס מונופתלמוס – המוכשר שביורשי אלכסנדר – מינה אותו בין השאר על ארץ הנבטים, הופקד גם על מיזם מיוחד שנועד להעביר את הפקת האספלט והובלתו לפיקוח ממלכתי ולהוציא מיד הנבטים והתושבים המקומיים. התיאור של ים המלח שהופיע אצל היירונימוס איש קרדיה היה אפוא בגדר עדות ראיה. ספרו של היירונימוס לא הגיע לידינו, אבל הדיווח שמסר על ים המלח שרד בשתי גרסאות בספר השני ובספר התשעה-עשר של 'ספרייה היסטורית' לדיודורוס איש סיציליה.⁷ שתי הגרסאות זהות כמעט מילה במילה, ואולם מן הגרסה שבספר השני (48. 6-9) נעדר לחלוטין התיאור הציורי של המאבק המתמיד של התושבים המקומיים, בינם לבין עצמם, להשתלטות על גושי האספלט מיד עם התפרצותם ממעמקי הימה. המאבק התנהל כמסופר בספר התשעה-עשר (99. 1-3) על גבי רפסודות מקני סוף. אגב כך נאמר כי אם אחד מאנשי הצוות נופל למים או

6 על היירונימוס איש קרדיה וגרסתו על ים המלח ראו גם: בר-כוכבא ובינדר (לעיל, הערה 2), עמ' 38-39. המונוגרפיה האחרונה על היירונימוס: J. Hornblower, *Hieronimus of Cardia*, Oxford 1981. סקירה ביבליוגרפית: J. Seibert, *Das Zeitalter der Diadochen*, Darmstadt 1983, pp. 2-8

7 כבר הוכח במאה התשע-עשרה, ולא יצאו על כך עוררין, שהספרים השמונה-עשר-העשרים ב'ספרייה היסטורית' של דיודורוס איש סיציליה מבוססים על החיבור ההיסטורי של היירונימוס איש קרדיה. אין סיבה להטיל ספק בדעה שאכן היירונימוס שימש מקור בלעדי לשתי הגרסאות של דיודורוס על ים המלח. דיודורוס מדווח בספר התשעה-עשר מיד לאחר הדיווח על ים המלח (יט, 100. 1-2) שאנטיגונוס מונופתלמוס מינה את היירונימוס כאחראי לאזור ים המלח, להכנת כלי שיט מתאימים ולאיסוף האספלט המתפרץ מתוכו. לאור התאוריה הקיימת (והנכונה) בדבר שיטת המקור היחיד שנקט דיודורוס, ניתן להסיק שהיירונימוס היה המקור הבלעדי שלו לתיאור ים המלח, מה גם שכבר הוכח כי שימש מקור בלעדי לכל התיאור של תקופת הדיאדוכים בספרים השבעה-עשר-העשרים של 'ספרייה היסטורית'. ובעיקר, משפט אחד מתוך תיאור ים המלח של היירונימוס שרד אצל פלורנטינוס, דוקסוגרף (מלקט דעות של פילוסופים, סופרים ואישים אחרים) רומאי מהמאה השנייה לסה"נ בספרו 'על אודות המים המופלאים' (שטרן [לעיל, הערה 1], ב, מס' 10). אמנם אוצר המילים במשפט שאצל פלורנטינוס אינו זהה במלואו לזה שנמצא אצל דיודורוס, ואולם התוכן זהה, ובולטים גם ביטויים משותפים. ההבדלים בלקסיקוגרפיה נובעים מכך שהקטע נמסר אצל פלורנטינוס בנוסח דחוס במיוחד, בעוד שאצל דיודורוס הוא מפורט הרבה יותר. נוסף שגם במשפט של היירונימוס ששרד אצל פלורנטינוס וגם בפתיחת הקטע שאצל דיודורוס (על פי הגרסה הראשונה: ב, 48. 1) נאמר שימת האספלט נמצאת בארץ הנבטים. בימיו של דיודורוס (ימי אנטיפטר והורדוס) היה ים המלח בתחומה של ארץ יהודה, בעוד שבימי היירונימוס – בארצם של הנבטים.

שהרפסודה מתרסקת, איש אינו טובע שכן ב'אגם האספלט' אין סכנת טביעה, ויצורים חיים צפים על פני המים. להשמטתו של הקטע המפורט הזה מן הספר השני של דיודורוס יש השלכות על הדיון בגרסתם של פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס.

סופר יווני חשוב אחר שכתב על ים המלח הוא ארטוסתנס איש קיריני, ראש וראשון למתמטיקאים, לאסטרונומים ולחוקרי הטבע של אלכסנדריה, שפעל במאה השלישית לפסה"נ. מדבריו על ים המלח שרד רק משפט אחד על ראשית התהוותו שציטט סטרבון (גאוגרפיקה טז, 2. סוף 44). מאחר שהדברים על ים המוות אצל פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס שגויים במיוחד, קשה להעלות על הדעת שמקורו הישיר או העקיף בדברי חוקר בשיעור קומתו של ארטוסתנס, שגם נהג להסביר את דבריו הסבר היטב (אף אם נניח שפה ושם דברי ארטוסתנס לא הובנו כהלכה). נוסף על כך ספק אם הכינוי ים המוות (או אגם המוות) היה רווח כבר במאה השלישית לפסה"נ. נוסף עוד כי אין באקסקורוס האתונגרי היהודי סימן להשפעה כלשהי שניתן לייחס לארטוסתנס.

מבין הסופרים היוונים שכתבו בפירוט על ים המלח לפני פומפיוס טרוגוס מוכרת לנו בבירור – אם כי באופן חלקי – גם גרסתו של פוסידוניוס איש אפמא, הפילוסוף, ההיסטוריון ואיש מדעי הטבע שהיה הדמות האינטלקטואלית הנערצת ביותר בעולם היווני והרומי במאה הראשונה לפסה"נ. פוסידוניוס, שמעולם לא ביקר בים המלח, שאב מהיירונימוס איש קרדיה, וכדרכו פה ושם גם ממקורות נוספים. בגרסה של פוסידוניוס ניכר מאמץ לספק הסברים מדעיים לכמה מן התופעות הייחודיות של ים המלח.⁸ גרסה זו שרדה רק בספר השישה-עשר של 'גאוגרפיקה' לסטרבון איש אפמסיה (טז 2. 42-43).⁹ גרסתו של פוסידוניוס רלוונטית לניתוח היבטים מסוימים בדברי פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס על ים המלח ובאקסקורוס היהודי בכללותו. ראוי להבהיר כי פומפיוס טרוגוס לא השתמש בחיבור של דיודורוס שקדם לו,¹⁰ ושטרבון כתב לאחריו את ה'גאוגרפיקה'.¹¹

פרוטומה של פוסידוניוס איש אפמאה

8 ראו ביתר פירוט: ברכובא ובינדר (לעיל, הערה 2), עמ' 39-42, 44.
 9 מקורו של תיאור ים המלח שאצל סטרבון בחיבורו של פוסידוניוס הוכח באופן שאינו ניתן לערעור. ראו: J.G. Kidd, *Posidonius, II: The Commentary, II: Fragments 150-293*, Cambridge 1988, pp. 951-953 (F. 279) על הכינוי השגוי 'אגם סירבונס' המופיע בראש הדיווח של סטרבון, ראו להלן, הערה 54. פרט זה לא נלקח מפוסידוניוס.
 10 החיבור של דיודורוס 'ספרייה היסטורית' ראה אור סביב שנת 30 לפסה"נ, ראו: C. Rubincam, 'The Organization and Composition of Diodorus' Bibliothek', *Echos du monde classique*, 31, *Classical Views*, n.s. 6 (1987), pp. 313-328. על כך פומפיוס טרוגוס לא השתמש בגרסתו של דיודורוס לתקופת הדיאדוכים, שהיא רלוונטית לענייננו, ראו: Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, II: Books 13-15, The Successors of Alexander*: the Great, trans & commentary J. C. Yardley, P. Wheatley & W. Heckel, Oxford 2010, pp. 5-8 מבוססת על ניתוח מדויק של הספרים שלושה-עשר עד החמישה-עשר של יוסטינוס.
 11 החיבור 'גאוגרפיקה' ראה אור לפני שנת 24 לפסה"נ. ראו: D. Dueck, *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, London 2000, pp. 145-151

ב. דברי פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס: טקסט ומסירה

והרי הקטע על ים המלח, מקור מול תרגום:

<p>3.6 <i>In ea regione latus lacus est, qui propter magnitudinem aquae et immobilitatem Mortuum Mare dicitur.</i></p> <p>3.7 <i>Nam neque ventis movetur resistente turbinibus bitumine, quo aqua omnis stagnatur, neque navigationis patiens est, quoniam omnia vita carentia in profundum merguntur; nec materiam ullam sustinet, nisi quae lumine illustratur</i></p>	<p>3. 6 באותו אזור נמצא אגם רחב אשר משום גודלו והיעדר התנועה של מימיו נקרא [בשם] ים המוות.</p> <p>3. 7 שכן הוא גם אינו מונע על ידי הרוחות מחמת האספלט, אשר כיוון שהוא בולם את הרוחות המערבלות, כל המים עומדים, והוא גם אינו מאפשר שיט אניות, לפי שכל חסרי החיים שוקעים [בו] במעמקים; אין הוא תומך (<i>sustinet</i>, מחזיק? נושא? מעכב? בולם?) בשום חומר אלא אם כן הוא (החומר) מנצנץ (או: זוהר) באור.¹²</p>
---	---

המסירה של הטקסט בכתבי-היד אינה מעוררת קשיים למעט שתי המילים האחרונות. הנוסח הרווח בכתבי-היד, *illustratur lumine* (מנצנץ [נוצץ] באור), נדחה על ידי המהדירים, והם הציעו תיקונים שונים ומשונים. בשתי הצעות – *alumine illustratur* (זוהר מאלום) ו-*alumine illinatur* (משוח באלום)¹³ אין כל טעם. *alum* – הכוונה לגבישי מלח, אשר שימשו בתעשיית התרופות וגם להכנת בדים לצביעה (פליניוס, חקר הטבע לה, 52). משום כך מן הסתם הציעו אחרים לתקן ל-*bitumine illinatur* (משוח באספלט).¹⁴ תיקון זה, שנתקבל על דעתם של רבים, מהדירים, פרשנים ומתרגמים, אינו תואם את ההקשר: המשפט מופיע בהמשך להסבר מדוע אניות אינן מהלכות בים המלח. ברם, כאמור לעיל אספלט שימש לאיטום אניות וכך מנע את שקיעתן. כיוצא בזה התיקון *incrustatur* (משוכץ),¹⁵ בתוספת שם עצם כזה או אחר, שהוא תמוה עוד יותר.

ראשית חכמה ראוי לעיין שוב במסורת כתבי-היד.¹⁶ בירינו עשרות כתבי-יד, המתחלקים לשלוש

12 מאחר שמדובר בהשתקפות החומר באור, יש להבין את המילה *illustratur* בהוראה של מנצנץ (או נוצץ) ולא מאיר.

13 ראו: M.-P. Arnaud-Lindet, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*, 2003, <http://www.forumromanum.org/literature/justin/trad36.html#336.6>, הערה 12 (נצפה ב-5 בפברואר 2014).

14 M. Iuniani Iustini, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, ed. F. Rühl, Leipzig 1884, p. 207

15 Marcus Junianus Justinus, *Gnaeus Pompeius Trogi*, ed. J. Leep, Leipzig 1858, ad. Loc.

16 ראו את סקירת כתבי-היד בתוך: Stuttgart 1972, pp. i-xvii וכן בסקירה החדשה יותר והמעורכנת לאין שיעור מקודמתה: ארנו-לינדט (לעיל, הערה 13), <http://www.forumromanum.org/literature/justin/introduction.html#n1-57>, (פורסם מחדש: *Bibliotheca Augustana*, 2004, http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Iustinus/ius_sige.html). האמור לעיל על פי הסיווג של ארנו-לינדט.

או ארבע משפחות. כמעט כל כתבי־היד גורסים *illustratur* (בשלושה כתבי־יד מתוך המשפחה השנייה מופיעה לשון רבים, *illustrantur*). הקריאה *lumine* (באור) מופיעה בכל המשפחות, למעט באחת משתי תת־משפחות של המשפחה הראשונה, הגורסת *alumine* (מאלום). העדות של כתבי־היד היא אפוא חד־משמעית, ומבחינה עניינית אין סיבה להעדיף את *alumine* על *lumine* או להפך. שניהם קשים במידה שווה: אם נקבל את הנוסח *alumine*, יעלה כי מי ים המלח 'מחזיקים' רק חומרים ש'מנצנצים מאלום', דהיינו חומרים שקיבלו כיסוי או ציפוי של אלום. וכי לגבישי המלח האלה יכולה להיות השפעה על קצב השקיעה? אשר לקריאה *lumine*, הקוראים מבינים כי חומרים מנצנצים (או זוהרים) אינם שוקעים כלל בים המלח, בניגוד לחומרים אחרים שאינם מנצנצים. והרי הזהב למשל, המפורסם מבין החומרים המנצנצים באור, ושמשקלו הסגולי גבוה במיוחד, בוודאי אינו צף בים המלח. נעיר עוד כי על פי הכלל הפילולוגי *utrum in alterum abiturum erat* (איזו גרסה עלולה הייתה להפוך לאיזו גרסה), הגיוני יותר להניח ש־*lumine* הפך ל־*alumine*: גבישי מלח אכן נוצצים בשמש, ו־*alum* עלול היה להיראות סביר יותר בעיני מעתיקים בהקשר של ימת מלח.

גבישי מלח בחוף הירדני של ים המלח (צילום: חסן בושנק)

מאחר שכל התיקונים שהוצעו אינם מתקבלים על הדעת, לא נותר לנו אלא להישען על העדות של המסירה, הנותנת עדיפות ל־*lumine*, דהיינו: מנצנץ באור. כדי להבין את הטקסט עלינו לנסות להתחקות אחר מקורותיו של המשפט. מקורה הראשוני של הפסקה ככל הנראה בעיבוד יווני של דברי היירונימוס איש קרדיה. אלה השתמרו בצורה מקוטעת אצל דיודורוס (ספרייה היסטורית יט, 99. 3):

הנוזל הזה (המים הכבדים של אגם האספלט) מחזיק מטבעו את המעמסה של כל חומר שיש בו גדילה או רוח חיים, חוץ מאשר [חומרים] מוצקים שיש להם¹⁷ צפיפות גבוהה כזו של זהב, כסף ועופרת, והדומים להם; ואפילו אלה עדיין שוקעים לאט יותר מאותם חומרים כשהם מושלכים לאגמים אחרים.¹⁸

17 כך יש לתרגם במקרה זה את הצירוף *ἔχειν δοκεῖ*. הפסיק המופיע במהדורת LCL לאחר המילה *στερεῶν* מיותר.
 18 *φύσει γὰρ τοῦτο τὸ ὑγρὸν παραδέχεται βᾶρος ὃ συμβαίνει μετέχειν αὐξήσεως ἢ πνεύματος, ἔξω τῶν στερεῶν ἂ τὴν πυκνότητά δοκεῖ παραπλησίαν ἔχειν ἀργύρω καὶ χρυσῷ καὶ μολύβδῳ καὶ τοῖς ὁμοίοις; καὶ ταῦτα μὲν πολὺ βραδύτερον καταφέρεται τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις λίμναις ῥιπτουμένων*

סגולי גבוה. המקור היווני של פומפיוס טרוגוס מסר מן הסתם הטיה כלשהי של הפועל 'הגמיש' ἐρείδειν.

מכלל דברי המקור היווני כפי שהביאם פומפיוס טרוגוס ניתן להסיק כי חומרים (למעט בעלי חיים וצמחים) שאינם דומים לכסף וזהב, שוקעים בים המלח מהר יותר מאשר כסף וזהב. גם זו טעות, אבל מביכה פחות מאשר הקביעה שחומרים זוהרים אינם שוקעים כלל. ויש לזכור שמדובר במחבר שמעולם לא ביקר בים המלח (כפי שעולה בעליל משגיאותיו האחרות, במיוחד מן הקביעה שאין בים המלח שיט). זו בוודאי שגיאה נסלחת בהשוואה לדברי יוספוס, שחי שלוש שנים בקרבת הימה, ושומר שבני אדם צפים בים המלח משום משקלם הקל של המים (המלחמה היהודית ד, 476).²¹ הטעות במקור של פומפיוס טרוגוס נובעת מפזיזות בניסוח (בדומה לשימוש במינוח מעורפל מעט לציין השהיית השקיעה),²² או מהיעדרה של אחת ממילות הקישור בנוסח של היירונימוס שעמד לרשות המעבד. כך למשל די היה בהשמטתה של המילית καί (בהקשר הנתון – 'אפילו'), שברגיל קוצרה בכתבי־היד, כדי להביא להבנה מוטעית של משפט הסיום.

בדיקת שרידי כתביו של הסופר היווני ששימש את פומפיוס טרוגוס חושפת דבר שטות מביך עוד יותר. בהמשך הדיון (פרק ד) נראה כי המקור של פומפיוס טרוגוס היה טימגנס איש אלכסנדריה, היסטוריון ורטור שקנה לו שם ברומא. והנה סטרכון, בסקירה על נפלאותיה של הודו (גאוגרפיקה טו, 1. סוף 57), אמר:

הדבר שנאמר על ידי טימגנס גם הוא (בבחינת) מיתוס, שלפיו מתכת²³ מטפפת (ממעל) בטיפות של מתכת וגם נשטפת (בנהרות). מְגִנְתָּנְס לעומתו אומר דבר הקרוב יותר לאמון, שנהרות נושאים אבק זהב.²⁴

הקטע מופיע במסגרת אוסף דברי גוזמה שהביא סטרכון ממגסתנס, השגריר של סְלֶאוקוס הראשון לחצר ההודית, ששימש לסופרים הלניסטים מקור בלתי נדלה על נפלאותיה של הודו.²⁵ דעת לנכון נקל שטימגנס שגה בהבנת דברי מגסתנס, ולכן נמצא מפריז עוד יותר. מאחר שלפנינו עדות בדיבור עקיף שניסח סטרכון, קשה לקבוע מה בדיוק הביא לטעות, ואם מקורה בנוסח המלא של הקביעה שהביא סטרכון ממגסתנס או – מה שסביר יותר – בקביעה אחרת שנמצאה בסמוך לה. בין כך ובין כך לא ייפלא שטימגנס איש אלכסנדריה הבין כפי שהבין את דברי היירונימוס על שקיעת חומרים בים המלח.

21 השוו לטעויות החמורות של יוספוס בענייני רפואה: ב' בר־כוכבא, "תרבות המחקר" על פי תרגומים וחקר ההיסטוריה והספרות היהודית בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד: חקר ימי הורדוס וחקר המדרש והאגדה – דוגמאות מייצגות; סיני, עג (תשע"ג), עמ' קפו-קפז, קצא-קצז.

22 על חשיבה פזיזה של אותו מעבד ראו עוד להלן, בפרק ד, בדיון בדרך התהוותן של השגיאות הענייניות שבפסקה.

23 את המילה χαλκός יש להבין בהקשר זה כמכוננת למתכות מסוגים שונים. מילה זו ציינה תחילה נחושת, ובמרוצת הדורות ציינה גם ברונזה, ברזל ומתכות בכלל.

24 μῦθος δὲ καὶ τὸ ὑπὸ Τιμαγένους λεχθὲν, [ὡς] ὅτι χαλκὸς ὄϊτο σταλαγμοῖς χαλκοῖς καὶ σύροϊτο. ἔγγυτῆρω δὲ πίστεώς φησιν ὁ Μεγασθένης, ὅτι οἱ ποταμοὶ καταφέρουσιν ψῆγμα χρυσοῦ

25 על חייו ופועלו של מגסתנס ראו בפירוט: B. Bar-Kochva, *The Image of the Jews in Greek Literature: The Hellenistic Period*, Berkeley 2010, pp. 136–142

ג. מטרת הקטע וההשמטות של פומפיוס טרוגוס ושל יוסיטינוס

הקטע כפי שהוא מובא בתקציר מנוסח בצורה מפותלת למדי, ובמבט ראשון נראה כי מטרתו לתאר את ים המלח. ברם עיון מקרוב מראה שהוא בא כהסבר לשם ים המוות, ולמעשה הוא מציג זה בצד זה מספר הסברים לכינוי, שמתבעו משך תשומת לב מיוחדת ותבע מתן הסבר: (א) השם 'ים' ולא 'אגם' נובע מגודלו; (ב) המים אינם נעים מחמת (כוכרו של) האספלט (ביטומן), הבולם את השפעת הרוחות; (ג) אין בים המוות שיט אניות, שכן כל החפצים הדוממים שוקעים בו.

הכינוי ים המוות כשלעצמו מופיע בספרות שבידינו לראשונה אצל פומפיוס טרוגוס. כל הסופרים היוונים שקדמו לו השתמשו בשם אגם האספלט. רק החל בדיון כריסטוסטומוס, פאוסניאס וגלנוס, דהיינו החל במחצית השנייה של המאה הראשונה ובמאה השנייה לסה"נ מופיע בספרות היוונית וההלניסטית השם ים המוות או אגם המוות.²⁶ משום כך ניתן היה לכאורה לחשוב שהמקצר יוסיטינוס, בן המאה השנייה לסה"נ, הוא ששינה וכתב 'ים המוות' במקום 'אגם האספלט'. ברם תוכנו של הקטע, שכאמור אינו אלא לקט של הסברים לשם ים המוות, יש בו כדי להסיר מעל הפרק את האפשרות הזו. בספרות המקראית נודעו שמות שונים לאגם: ים המלח, ים הערבה, הים הקדמוני, עמק השידים והים האחרון, ובספרות המאוחרת: ימה דסדום. בסופו של דבר אין כל סיבה לחשוב שבספרות ההלניסטית מן המאה הראשונה לסה"נ – שרק חלק זעיר ממנה הגיע לידינו – לא ניתנו לאגם כינויים נוספים, כגון ים המוות, שפומפיוס טרוגוס מצא אצל טימגנס. ויש לזכור כי דיון כריסטוסטומוס נולד בשנת 40 לסה"נ, דהיינו מעט יותר מימי דור לאחר מות טימגנס, וכעשרים וחמש שנים בלבד לאחר תום חיבורן של 'היסטוריות פיליפיות'.

הסיבה העיקרית לכינוי ים המוות חסרה בתקציר של יוסיטינוס: היעדרם של דגה ושאר בעלי חיים של אגמים.²⁷ האם לא היה אצל פומפיוס טרוגוס הסבר ברוח זו, או שיוסיטינוס הוא אשר השמיט אותו ברשלנות? האשמה מוטלת על יוסיטינוס. השמטה של פומפיוס טרוגוס אינה סבירה, שכן כמי שכתב ספר על בעלי חיים (שלא השתמר) היה לו בוודאי עניין מיוחד בהם. יתרה מזאת, בהמשך הדיון נראה בבירור כי טקיטוס הושפע מפומפיוס טרוגוס.²⁸ טקיטוס אמר בין השאר: 'הוא (אגם האספלט) אינו נושא (מכיל) לא דגים ולא עופות מים' (היסטוריות ה, 6. 2). טקיטוס אמנם השתמש במקורות נוספים לכתיבת גרסתו על ים המלח (שם, סעיף 4), ואולם מכריעה העובדה שהקביעה דלעיל נמצאת באמצע משפט שכל מרכיביו האחרים נלקחו מפומפיוס טרוגוס.²⁹ ההשמטה הזו נובעת מהקטוע ומהקיצור החפוז של יוסיטינוס, הניכרים לכל אורך התקציר.

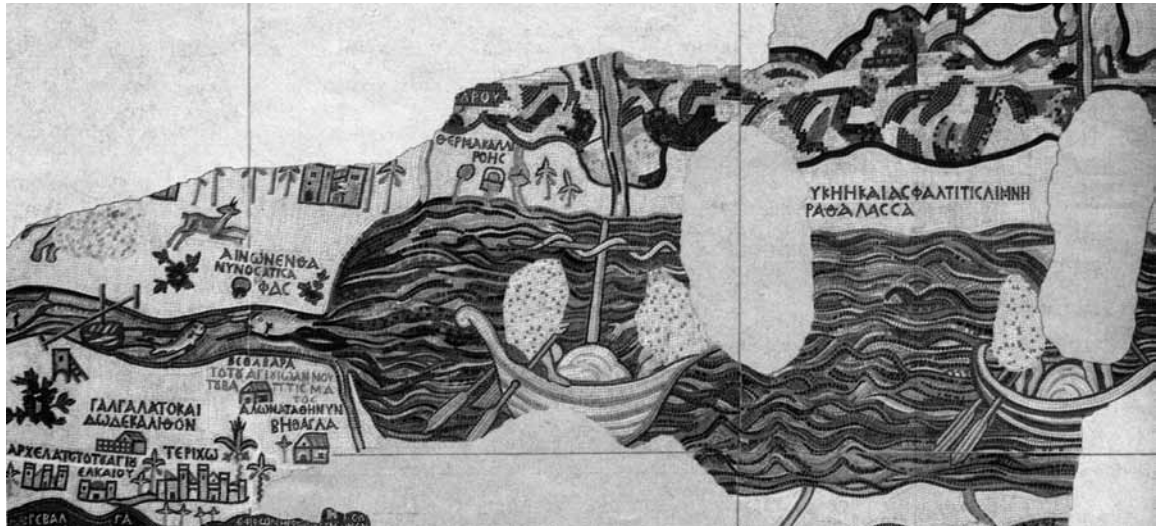
26 דיון כריסטוסטומוס אצל סנסיוס (שטרן ולעיל, הערה 1, א, מס' 251); פאוסניאס, תיאור יוון ה, 7. 4-5. גלנוס ציין שאחריים קראו לאגם אגם האספלט, ואחרים – ים המוות (ראו: שטרן ושם, ב, מס' 381, שורה 4). הוא עצמו השתמש בשני השמות לסירוגין. דיון כריסטוסטומוס השתמש בצירוף *nekron hydor*, שאינו אלא אגם המוות. *hydor* פירושו גם מקווה מים, אגם, ולא רק מים, והשוו: מי גנוסר – אגם גנוסר.

27 כך יש להבין את דברי פאוסניאס, תיאור יוון ה, 7. 4-5. והשוו למשל: דיודורוס, ספרייה היסטורית ב, 48. 7, והפרפרזה של פלורנטינוס, בן המאה הרביעית לסה"נ, לדברי היירונימוס איש קרדיה (שטרן ושם, א, מס' 10).

28 ראו להלן, פרק ו.

29 ראו שם: [...] *Inertes undae* (ראו שם: *neque vento impellitur neque piscis aut suetas aquis volucres patitur*) (ושאין הוא מונע על ידי הרוח, ואינו נושא לא דגים ולא עופות מים. המים עצלים) [...].

מן האמור לעיל עולה אפוא שהקטע שלפנינו לא כוון למסור דיווח מקיף על ים המלח, מן הסוג שנמצא כמה פעמים בספרות הקלסית שלפני פומפיוס טרוגוס ואחריו, והוא רק אזכור אגב גררא בעקבות הדיווח המפורט על בקעת יריחו ומטעי הבלזם שבה (לו, 3. 1-5); ומכיוון שהזכיר הכתוב את השם ים המוות, מצא הכותב לנכון לתת הסבר לשם שגרם לצמרמורת אצל הקדמונים, ושעורר תמיהה מצד הקוראים. מכאן החסרים הרבים בקטע בהשוואה למידע הבסיסי שנמסר על ים המלח בספרות הקלסית.

האם האקסקורסוס האתנוגרפי על היהודים שהריק פומפיוס טרוגוס מיוונית ללטינית הכיל רק הסבר לשם ים המוות? אפשרות זו אינה תואמת את דרכיה של הספרות האתנוגרפית היוונית. יתרה מזאת, יש ליתן את הדעת על האזכור של האספלט בקטע: 'שכן הוא (ים המוות) גם אינו מונע על ידי הרוחות מחמת האספלט'. צורת האזכור בהקשר הנתון מצביעה על מציאותו של תיאור כלשהו של האספלט בקטע עוקב. ולבסוף, לדיווח המפורט על יריחו קודם משפט המסביר כי עושרם של היהודים גדל בזכות מטעי הבלזם באזור (לו, 3. 1). אך טבעי הוא שלאחר הדיווח על התועלת הכלכלית שבאזור יריחו הופיעה גם התייחסות לרווחים שהופקו מים המלח.

האספלט שימש לצרכים שונים, כגון איטום כלי שיט, חניטה, רפואה ובניית בתים,³⁰ והובל למצרים בשירות מאובטחות היטב. לכל הפחות בימי אלכסנדר ינאי, כאשר הממלכה החשמונאית שלטה על שני עבריו של ים המלח וניהלה משך שנים קשרים סבירים עם התלמיים, הפיקו היהודים

ים המלח במפת מידבא. בחופי המזרחי כתובים שמותיו: 'אגם המלח והחמר [אספלט] הוא גם ים המוות'. על פני הים שטות שתי ספינות המובילות מטען בלתי מזוהה ועליהן דמויות ספנים שהושחתו. דג נראה נמלט מים המוות אל הירדן

30 ראו למשל שמות ב, ג; יוספוס, המלחמה היהודית ד, 481; דיודורוס, ספרייה היסטורית ב, 48. 6; יט, 99. 3. על השימושים של האספלט בעולם העתיק ראו: R.J. Forbes, *Bitumen and Petroleum in Antiquity*, Leiden 1955, pp. 42-87; ולאחרונה: A. Oron, E. Galili & M. Klein, 'Early Maritime Activity on the Dead Sea: Bitumen Harvesting and the Possible Use of Reed Watercraft', *Journal of Maritime Archeology*, 10, 1 (April 2015), pp. 65-88

רווחים ניכרים מהפקת האספלט. בעיקר על רקע זה ניתן להבין את ההתמודדות עם הנבטים, שלא נפסקה גם בימי הורדוס, ושהביאה לקרע ביחסיו עם אוגוסטוס בסמוך למות הורדוס. לא בכדי עוד במחצית השנייה של המאה הראשונה לסה"נ כונה האספלט של ים המלח דווקא 'האספלט היהודי' (דיוסקורידס, על חומרי המרפא א, 73. 1). כפי שכבר נזכר לעיל, המקור ששימש את פומפיוס טרוגוס לכתיבת האקסקורסוס האתנוגרפי בכללותו היה טימגנס איש אלכסנדריה. טימגנס סיפר על ימי החשמונאים, לרבות על ימי אלכסנדר ינאי (קדמוניות היהודים יג, 319, 344; וכן: נגד אפיון ב, 83-84). הוא נולד וחי בצעירותו באלכסנדריה, ובהיותו בנו של איש כספים ששירת בחצר התלמית ('סודה' בערך 'טימגנס') ידע מן הסתם דבר אחד או שניים על כלכלת הממלכה. בתור שכזה היה בוודאי מודע לחיוניות האספלט לצורכי היום-יום במצרים.

הקיטוע נעשה בידי יוסיטינוס. מלכתחילה לא היינו מצפים שפומפיוס טרוגוס ישמיט דברים על מקור מרכזי נוסף לעושר היהודי, שדובר עליו לא מעט ברומא לפני זמנו ואחריו,³¹ מה שאין כן יוסיטינוס, שחי ברורות של הדעיכה הכלכלית בארץ-ישראל ובתפוצות בעקבות דיכוי המרד השני. יוסיטינוס מסר במבוא לתקציר כי השמיט מן החיבור המקורי 'כל מה שאינו גורם עונג או שאין בו מופת מתבקש (כלומר לקחים מוסריים)'.³² פירוט של תכונות פיזיות ורווחים כלכליים אינו עולה בקנה אחד עם הקריטריונים האלה. ניתן לשער שלא השמיט את תיאור בקעת יריחו משום מידת העונג שעשויה הייתה לעורר בקוראים עצם המחשבה על מיץ הבלזם. אולי משום כך השתמש יוסיטינוס דווקא במילה *opobalsamum*, דהיינו מיץ הבלזם, לציון עץ הבלזם, ולא ב-*balsamum* בלבד (3, 1, 4).

אם אכן היה בגרסה הלטינית של פומפיוס טרוגוס תיאור מלא של ים המוות, הרי שהוא לא כלל את התיאור הפיקנטים המפורסם של התושבים המקומיים החותרים על גבי קני סוף לעבר האספלט כדי להשתלט עליו. תיאור זה, שמקורו בחיבור האבוד של היירונימוס איש קרדיה, ידוע לנו מדיוודרוס. סצנה שכזו הייתה הולמת את דרכו של יוסיטינוס לכלול בתקציר תיאורים שבכוחם להסב עונג לקוראים. הקבלה לחסר הזה שאצל טרוגוס ניתן למצוא אצל דיוודרוס: כפי שכבר הוזכר, בספר התשעה-עשר של 'ספרייה היסטורית' נמסרת הגרסה של היירונימוס איש קרדיה במלואה (99. 1-3),³³ בעוד שבגרסתו שבספר השני, הוזהר כמעט מילולית לזו שבספר התשעה-עשר, השמיט דיוודרוס את הקטע על המירוץ של המקומיים להשתלטות על גושי האספלט (48. 6-9).³⁴ גם פוסידוניוס איש אפמאה, שנטל אף הוא מהיירונימוס, השמיט את תיאור המירוץ (אצל סטרבון, גאוגרפיקה טז, 2. 42), אם כי ברור שידע עליו.³⁵ קשה להניח כי טימגנס איש אלכסנדריה, המקור היווני של פומפיוס טרוגוס

31 הרומאיות הבולטות: 'זהב היהודים' אצל קיקרו, בעד פלאקוס 67-69, ו'עושר היהודים' אצל טקיטוס, היסטוריות ה, 4. 1.
 32 הקדמה, 4.
 33 ראו מובאה חלקית להלן, בפרק ד.
 34 השווא לעיל, עמ' 11-12.
 35 על פי אזכור הרפסודות מקני סוף (סטרבון, ראשית עמ' 764 [לפי החלוקה של קזאובון, הנמצאת בכל הדפוסים האחרונים]), וכן החזרה על תכונת הציפה של בני אדם וציון העברת האספלט לרפסודות בסוף סעיף 42, המקבילים לרצף התיאור בקטע שבספר התשעה-עשר של דיוודרוס.

ומי שהרבה בסיפורים פיקנטיים,³⁶ כבר השמיט את סיפור המירוץ, למרות הקביעה שאין 'תנועת אניות' (*navigatio*) בים המוות. בסופו של דבר הפעלה ספורדית של רפסודות מקני סוף לשלושה אנשים בלבד החותרים במשוטים אינה בדיוק בגדר *navigatio*, והאירוע מתרחש לפי היירונימוס פעם בשנה בלבד. אם כך קשה לדעת מדוע מצא פומפיוס טרוגוס לנכון להשמיט את סיפור המירוץ, כפי שאין לדעת מדוע עשו זאת דיודורוס ופוסידוניוס.

האמור לעיל כוחו יפה גם לחסר בולט אחר: הכתוב אינו מזכיר את התכונה המפורסמת הפיקנטית של הימה: בני אדם אינם טובעים בה כי אם צפים. גם פרט ייחודי זה, המפורט – בעקבות היירונימוס איש קרדיה – אצל דיודורוס בספר התשעה-עשר, בקשר ובסיום לתיאור מירוץ הרפסודות (99. 2), נעדר מן המקבילה שאצל דיודורוס בספר השני של 'ספרייה היסטורית'. יוסטינוס לא היה מחמיץ מידע כזה אילו היה מוצא אותו ב'היסטוריות פיליפיות'. מסתבר אפוא שגם פרט זה נעדר כבר אצל טרוגוס, אשר השמיט את תכונת הציפה שבסיום הקטע אגב השמטת הקטע כולו. היעדרם של פרטים ששובשו על ידי המקור ששימש את טרוגוס מגרסתו של דיודורוס, ומציאתם המסתברת אצל היירונימוס איש קרדיה,³⁷ מסירים מעל הפרק את האפשרות שמקורם של דברי טרוגוס (או טימגנס) בגרסה המקוצרת של דיודורוס. וכבר ציינו לעיל כי אין סימנים אחרים למציאותו של מידע שמקורו בדיודורוס ב'היסטוריות פיליפיות'.³⁸

ד. השגיאות העובדתיות

כמה פרטי מידע בפסקה של פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס מזורים למדי. הקביעה בדבר היעדר כל תנועה של המים והנמקתה – 'מחמת האספלט, אשר כיוון שהוא בולם את הרוחות המערבלות' – אינן ידועות משום מקור אחר וגם אינן תואמות את המציאות. אין זאת אלא שהמקור היווני השתמש שלא כהלכה במידע שבידיו על פליטת גושי האספלט ועל כוברם כדי לספק הסבר נוסף לשם ים המוות.

קביעה אחרת, שאין בימה תנועת אניות, מנוגדת למידע המופיע במקורות העתיקים שבידינו³⁹ וכן במקורות עד המאה העשרים, לרבות על כלי שיט בעלי נפח גדול יחסית שטבעו באגם ונתרו בקרקעיתו. גם ההנמקות להיעדר תנועת אניות מעוררות תמיהה: (א) האספלט בולם את תנועת הרוחות – לבד מעצם הטעות שבקביעה זו, אין בנימוק זה כדי להסביר מדוע לא מתאפשרת בימה

36 ראו להלן ליד הערה 55, בהערה עצמה, וכן בציטוט בעמ' 16.

37 ראו לעיל, עמ' 14-15.

38 ראו לעיל, הערה 10.

39 ראוי להזכיר במיוחד את דברי גלנוס, שהדגיש כי הודות לכוברם של המים ספינות בים המלח נושאות משאות כבדים בהרבה מאלה שנושאות אניות בים בדרך כלל. ראו אצל: שטרן (לעיל, הערה 1), ב, מס' 380, שורות 18-20. והשוו למשל: דיודורוס, ספרייה היסטורית יט, 100. 1-2; יוספוס, המלחמה היהודית ד, 439, 476, 480; טקיטוס, היסטוריות ה, 6. 3. במפת מידבא נראות שתי סירות משוטים, ובהן שני אנשים בלבד; הדבר נובע מממדי המפה או מתנאי הזמן. עיינו עוד: אורון, גלילי וקליין (לעיל, הערה 30).

כלי שיט בים המלח, ראשית המאה העשרים
(צלמי המושבה האמריקנית, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס, וושינגטון)

תנועת סירות משוטים (ולו גם גדולות), והוא רלוונטי למעשה רק לתנועת מפרשיות; (ב) כל גוף שאינו חי או צומח שוקע בימה, לכן גם אניות לא יכולות לנוע על פני המים.

כיצד הגיע הכותב לסדרה כזו של טעויות? הקביעה שאין בים המלח תנועה ימית עשויה לנבוע מקריאה חפזה של דברי היירונימוס איש קרדיה על איסוף האספלט בידי התושבים (אצל דיודורוס, ספרייה היסטורית יט, 1.99):

אנשים המתגוררים משני עברי האגם [...] מבצעים את האיסוף ללא אניות (ἀνευ πλοίων) בדרך מיוחדת: הם מכינים אגודות של קני סוף (δέσμας) ומטילים אותם למים. לא יותר משלושה אנשים יושבים בהן, שניים מהם חותרים במשוטים, ואחד נושא קשת ומסיג אחור את החותרים נגדם מן העבר (השני) או את המרהיבים עוז להשתמש בכוח (נגדם).

גם ההסבר השני להיעדרה של תנועה ימית מצביע על פזיזות יתרה: מקורו בקביעה של היירונימוס שכל החומרים שאינם גדלים או נושמים שוקעים בימה (דיודורוס, ספרייה היסטורית יט, 0.99).⁴⁰ גם מדברי סופרים אחרים, שכתבו שבני אדם ובעלי חיים, ולו גם כבדים במיוחד כמו גמלים ושוורים (הפרט האחרון: פליניוס, חקר הטבע ה, 72), אינם טובעים באגם, ניתן היה להסיק שכל החומרים האחרים,

דהיינו חומרים חסרי רוח חיים, בהכרח טובעים במים. הניתוח רלעיל (פרק ג) של המשפט ברבר השקיעה האטית של החומרים הזוהרים, מצביע בכל מקרה על חשיבה פזיזה ושטחית, נוסף על הניסוח הרשלני.⁴¹ מסקנות והסברים הגורמים להרמת גבות נאמרו לא אחת על ים המלח: כך חשב כאמור יוספוס (המלחמה היהודית ד, 476), וכמוהו אחרים, שבני אדם צפים בים המלח משום שהמים קלים במיוחד,⁴² בניגוד לדברי סופרים קלסיים שהגיעו לידינו שלפיהם סגולת הציפה נובעת מכובדם של המים;⁴³ פאוסניאס הסביר שדגים נרתעים מלהיכנס (מן הירדן) לים המוות משום שיצורים חיים אינם שוקעים אלא צפים בו (ה, 6.4), בעוד שאחרים הסבירו זאת בדין בריחם הרע ובטעמם המר של המים;⁴⁴

40 ראו את הציטוט ושחזור המשפט לעיל, עמ' 14-15.

41 לשפע דוגמאות של קריאות רשלניות מסוג זה בספרות מחקרית קודמת שקרא איש אוניברסיטה בן ימינו ראו: ב' בר-כוכבא, 'יהדות ויוונית: בין מדע לפובליציסטיקה', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 451-480 (על ספרו של י' שביט, היהדות בראי היוונית, תל-אביב תשנ"ב). חוקרים מודרנים שוכחים לעתים להקיש מאיכות הקריאה והניסוח של אי אלו כותבים בני זמננו לאלה של היסטוריונים עתיקים, שעה שהם נתקלים בקביעות ובאי התאמות פנימיות שאינן עולות בקנה אחד עם השכל הישר, אולם אין אפשרות להשוות אותן למקור ה'מידע' שאבד ואיננו. שכיחותם של אלה בספרות העתיקה גדולה לאין שיעור מזו שבמחקר המודרני, ולו רק מחמת מצבם של כתיבה היד שעמדו לרשותם של הכותבים והמעבדים למיניהם (לרבות הגיוון הפלאוגרפי וריבוי השימוש בקיצורים מקומיים), היעדר עזרי מחקר וקשיי ההשוואה (לרבות חוסר הזמינות של חיבורים).

42 גלנוס ייחס את הדעה הזו באופן כללי ל'סופיסטים העתיקים'. ראו: שטרן (לעיל, הערה 1), ב, מס' 381, שורות 14-15.

43 אריסטו (לעיל, הערה 1); דיודורוס, ספרייה היסטורית ב, 48.7; יט, 98.2; טקיטוס, היסטוריות ה, 26.

44 אריסטו (שם); דיודורוס (שם); גלנוס (שטרן ולעיל, הערה 1), מס' 380, שורות 53-55).

ופליניוס הזקן ובן דורו יוספוס מסרו כי הדרך היחידה לכתק את גושי האספלט היא בעזרת דם הווסת (פליניוס, חקר הטבע ז, 65; יוספוס, המלחמה היהודית ד, 480).⁴⁵

ה. המקור היווני של פומפיוס טרוגוס לקטע על ים המלח

בדיקת האקסקורסוס בכללותו וההקשר שבו הוא נתון מלמדים שמקור האקסקורסוס אצל טימגנס איש אלכסנדריה.⁴⁶ מסקנה זו עולה גם מעיון בקטע על ים המוות.

טימגנס, רטור וסופר יווני, בן למשפחה מכובדת של אנשי כספים, נולד והתחנך באלכסנדריה, הוגלה לרומא ונמכר לעבדות בשנת 55 לפסה"ג, ולאחר ששוחרר זכה כעבור זמן לחסותו של אוגוסטוס.⁴⁷ בשלב מסוים, כאשר הרבה לבקר את הפרינקיפס ואת אשתו ליוויה, סולק מן החצר וזכה לפטרונות של אסיניוס פוליו בחווילתו אשר בטוסקולום. נוסף על פעילותו כנואם מקצועי כתב טימגנס לא מעט ספרים. בין עבודותיו חיבור מקיף בשם 'על המלכים'. למרבה הצער שרדו מחיבור זה רק כשני תריסרי קטעים ועדויות. 'על המלכים' שימש ביו השאר מקור עיקרי, אם לא בלעדי, לתולדות בית תלמי בחיבורו של סטרבון על האירועים ההיסטוריים שלאחר כיבוש קורינתוס בשנת 146 לפסה"ג, שנועד להיות המשך למפעלו הגדול של פוליביוס. גם החיבור הזה של סטרבון לא הגיע לידינו, אבל הוא שימש כמקור העיקרי של יוספוס לתולדות יהודי מצרים, ובצד ניקולאוס איש דמשק, כמקור לאירועים שהתרחשו בארץ-ישראל, ושהיו מעורבים בהם מלכי בית תלמי.⁴⁸

בדיקת המידע שמסר פומפיוס טרוגוס על שקיעת המעצמות ההלניסטיות המזרחיות מורה בכירור כי שני המקורות הבלעדיים שמהם תרגם את הפרקים על תולדות האגן המזרחי של הים התיכון בתקופה ההלניסטית היו החיבורים ההיסטוריים של פוסידוניוס איש אפמאה וטימגנס איש אלכסנדריה. מן החיבור של פוסידוניוס תרגם את הפרקים על הארצות שהיו בשליטת מלכות בית סלאוקוס אשר בסוריה,⁴⁹ ומחיבורו של טימגנס תרגם את אלו העוסקים במלכות בית תלמי אשר

45 השו: טקיטוס, היסטוריות ה, 6. 3; טקיטוס לא קיבל את הסיפור. וראו על כך: ברכוכבא ובינדר (לעיל, הערה 2), עמ' 41.

46 ראו: ברכוכבא (לעיל, הערה 3), עמ' 384-380.

47 יחסית לסופרים אחרים, לא הרבה נכתב בספרות המחקרית על טימגנס, למרות חשיבותו הרבה. למאמר בלשון העברית ראו: מ' שטרן, 'טימגנס מאלכסנדריה כמקור לתולדות בית חשמונאי', א' אופנהיימר, 'ג' גפני ומ' שטרן (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד: ספר היובל לשמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 3-15; ולאחרונה: ברכוכבא (שם), עמ' 351, 384-393.

48 דבר זה הוכח כבר בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, בעיקר על ידי הלשר. ראו: G. Holscher, *Die Quellen des Josephus für die Zeit vom Exil bis zum Jüdischen Kriege*, Leipzig 1904, pp. 11-17, 36-43.

49 מבין הראיות הרבות נהג דוגמה מן ההקשר היהודי: בקטע הקודם לאקסקורסוס היהודי (לו, 1. 10) נמצאים דברי גינוי ליהודים על מלחמות ההתפשטות שלהם בסוריה. הקטע מזכיר מאוד בלשונו את ההתבטאויות של פוסידוניוס איש אפמאה כפי שנשתמרו אצל סטרבון (גאוגרפיקה טז, 2. 37, סוף). גינויים נוספים לכיבושים היהודיים הופיעו בסוף הספר השלושים ותשעה של טרוגוס כפי שניתן ללמוד מן הפרולוגים. כל אלה שונים בתכלית מרוח האקסקורסוס היהודי של פומפיוס טרוגוס (=טימגנס), וכן מההתייחסות של טימגנס להתפשטות הטריטוריאלית של היהודים כפי שנשתמרה אצל יוספוס (בעיקר קדמוניות היהודים יג, 319). וראו בפירוט: ברכוכבא (לעיל, הערה 3), עמ' 384-380.

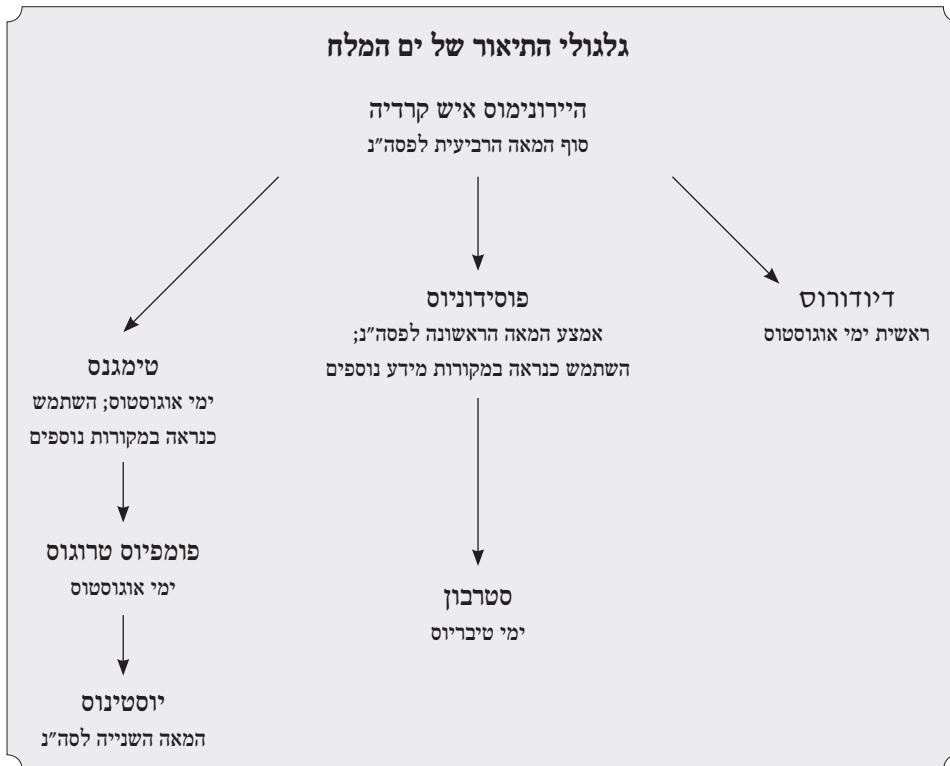
במצרים. המידע על תולדות היהודים נלקח עתים מן האחד ועתים מן השני. האקסקורסוס היהודי נלקח אפוא מטימגנס או מפוסידוניוס. מאחר שהאקסקורסוס היהודי של פוסידוניוס שנשמתר אצל סטרכון (גאוגרפיקה טז, 2. 37-38)⁵⁰ שונה לחלוטין, הרי האקסקורסוס שאצל טרוגוס נלקח מטימגנס. יש לכך ראיות נוספות, לרבות מאפיינים של כתיבתו של טימגנס הבלטים באקסקורסוס,⁵¹ וכן הקבלה בין היחס הסובלני עד אוהד לחשמונאים שאצל טימגנס וגילוי אצל טרוגוס, לעומת היחס הבוטה של פוסידוניוס.⁵² המסקנה דלעיל מוצאת סיוע במעט ששרד מן המרכיב הגאוגרפי. ראשית, התיאור המפורט של בקעת יריחו אצל פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס שונה תכלית שינוי הן מזה של פוסידוניוס והן מזה של היירונימוס, כפי שנמסרו על ידי סטרכון ודיודורוס בהתאמה, למעט פרטים בסיסיים שאזכורם הכרחי בכל מקרה.⁵³ שנית, המשפטים הספורים של פומפיוס על ים המוות כפי שנמסרו על ידי יוסטינוס, אין להם ולגרסתו של פוסידוניוס (שאצל סטרכון) ולא כלום.⁵⁴

השימוש בשם ים המוות דווקא – בין שראשיתו בטימגנס בין שלא – הולם את נטייתו לכתיבה המעוררת את רגשות הקוראים.⁵⁵ כאמור לעיל, מסיבה זו אנו נוטים לחשוב כי גרסה כלשהי של תיאור מירון הרפסודות להשתלטות על האספלט וכן התייחסות לציפה של אנשים על המים אכן נכללו אצל טימגנס והושמטו על ידי פומפיוס טרוגוס. גם השגיאות החמורות בענייני הטבע המאפיינות את הפסקה אינן מפתיעות יתר על המידה לנוכח מוזרויות חמורות יותר בענייני הטבע ששרדו בכתביו של טימגנס.⁵⁶ נוסף כי ריבוי נימוקים, בדומה לאוסף המגובב של הנימוקים לשם ים המוות, בולט גם באחד הקטעים המעטים שנשתמרו מחיבורו ההיסטוריוגרפי של טימגנס. הקטע מציע סדרה של

50 ראו: בר־כוכבא (לעיל, הערה 25), עמ' 355-399.
 51 נציין לדוגמה את ההערה הסרקסטית העולה לכרי מכתם, שהרומאים הכירו בעצמאות היהודים משום ש'באותה עת הרומאים גילו בקלות (יתרה) נדיבות כלפי נכסיו של הזולת' (לו, 3. 9; העיר על כך לראשונה: A. Klotz, 'Pompeius Trogus', RE, XXI, Stuttgart 1952, col. 2308). נטייתו של טימגנס להשתמש במכתמים עולה מעדות שלפיה הוא נהג לומר שהדבר היחיד שמטריד אותו כאשר פורצת שרפה ברומא הוא הידיעה שבמקום הבניינים שיישרפו ייבנו אחרים, טובים מקודמיהם (סנקה, מכתבים קא, 13). על השנינות הבלתי רגילה של טימגנס ועל לשונו החרפה ראו בעיקר: סנקה, על המחלוקות י, 5. 21-22; על הכעס ג, 23. 4; הורציוס, מכתבים א, 19. 15-16. ואכן 'היסטוריות פיליפיות' שופע מכתמים מתוחכמים וחדים (דוגמאות בולטות: ב, 2. 9; ד, 8. 4; י, 2. 5; יא, 3. 3; 10. 5; 2. 6; 10. 8; 4. 12; כה, 1. 10; לא, 4. 5; לו, 3. 8; מד, 2. 2). ראיות נוספות ראו: בר־כוכבא (לעיל, הערה 3), עמ' 348-352, 380-387.
 52 ראו: בר־כוכבא (לעיל, הערה 3), עמ' 387-380, ושם גם על יחסו של טימגנס לאריסטובולוס, ראשון מלכי החשמונאים.
 53 ראו: דיודורוס, ספרייה היסטורית ב, 48. 9; יט, 98. 6; סטרכון, גאוגרפיקה טז, 2. 41. המידע המשותף: השם יריחו, ריכוזים של מטעים בבקעה, השם בלום ומציאותם של תמרים במקום. גם הגרסה של טקיטוס (היסטוריות ב, 6. 1) שואבת ממקורות אחרים. הסקירה הראשונה של מטעי הבלום הידועה לנו, זו של תאופרסטוס (חקר הצמחים ט, 6. 1-4), שהיא גם המפורטת ביותר, אינה כוללת פרטים גאוגרפיים כלשהם, אפילו לא את השם יריחו. את התמרים הזכיר תאופרסטוס במקום אחר (שם ב, 6. 2, 5, 8).
 54 עם זאת מהעובדה שסטרכון כינה את ים המלח 'אגם סירבונים' (גאוגרפיקה טז 2. 42, בראשית הסעיף) אין להביא ראיה לכך שפומפיוס טרוגוס לא השתמש בפוסידוניוס, שכן שם האגם לא נלקח מפוסידוניוס. ראשיתו של סעיף 42, המתניח לשם האגם וממדיו, שורבבה על ידי סטרכון מתיאור קודם של אגם סירבונים, הלא הוא סכחת ברדוויל, הנושקת לים התיכון בצפון חצי סיני (ראו: סטרכון [שם], 2. 32-34). משפט זה כשלעצמו נלקח בעיקרו מחיבורו של ארטמידורוס 'שיט חופים' (periploous); ראו את האומדן של 200 סטריות בסעיף 2. 32 ואת אזכורו של ארטמידורוס בסוף סעיף 33.
 55 כך עולה דרך משל מדברי סטרכון, גאוגרפיקה ד, 1. 13; טו, 1. 57; פסידיו־פלוטרכוס, על נהרות 6. 1-3; ומקטעים רבים אצל פומפיוס טרוגוס שמקורם בטימגנס (לרבות סיפורים פיקנטיים על כל צעד ושעל).
 56 ראו לעיל, עמ' 16.

הסברים לשם גאליים וכן מספר מסורות מנוגדות למוצאם (השתמר אצל אמיאנוס מרקלינוס, המעשים שהיו טז, 9. 8-2). עם זאת עלינו לזכור כי העלאת מספר נימוקים והסברים זה בצד זה לא הייתה ייחודית לטימגנס.

ועוד הערה לסיום הדיון על המקור היווני, ההסברים שנתנו לעיל לטעויות הבסיסיות שאצל פומפיוס טרוגוס-יוסטינוס מורים על שימוש עקיף או ישיר של טימגנס בחיבורו של היירונימוס איש קרדיה. ואולם אפשר שלא היה זה המקור היחיד של טימגנס, אשר לעתים קרובות נהג להיוועץ במקורות אחרים.⁵⁷

ו. פומפיוס טרוגוס וטקיטוס

עקבות של הגרסה של פומפיוס טרוגוס על ים המוות ניתן למצוא בגרסה המפורטת יחסית של טקיטוס (היסטוריות ה, 6. 4-2) הנכללת בתיאור של ארץ יהודה, הפרק הרביעי והאחרון באקסקורסוס האתנוגרפי הידוע לשמצה על היהודים, על ראשיתם ועל מנהגייהם. האקסקורסוס, שנכתב בראשית המאה השנייה לסה"נ, מכיל מידע שלוקט ממקורות שונים, וטקיטוס עצמו העיר שהוא מציג לפני הקוראים גרסאות שונות למוצא היהודים (שם, סעיפים 2-5). כיוצא בזה בתיאור ים המלח, שבו

57 לעניין זה די לעיין בדבריו על הגאליים: אמיאנוס מרקלינוס, המעשים שהיו, טז, 9. 8-2.

הביא טקיטוס שתי מסורות שונות לשיטות חיתוך האספלט, והקדים לאחת מהן את המילים: 'כזהו הסיפור שנמסר על ידי מחברים עתיקים, אבל אלה שמכירים את הארץ גורסים ש[...]' (שם, 7. 4). ואולם למרות ריבוי המקורות לא קשה לאתר את ההשפעה של פומפיוס טרוגוס. פומפיוס טרוגוס קבע שאין כל תנועה במים בגלל בלימת הרוחות על ידי האספלט: *aquae [...] immobilitatem [...]* אחר (ואינה נכונה), מופיעה גם אצל טקיטוס: *neque ventis moventur [...]* *aqua omnis stagnatur* (ואינה נכונה), מופיעה גם אצל טקיטוס: *neque vento impellitur [...]* *inertes undae* (ואינם מונעים על ידי הרוח [...]) המים עצלים [...]; היסטוריות ה, 6. 2).⁵⁸ ואולם בהמשך כתב טקיטוס דבר הפוך על איסוף האספלט כשהוא מקבל גרסה של אחרים, שהגדיר כמקורות המכירים את האזור: *sed gnari locorum tradunt undantis bitumine moles pelli manuque trahi ad litus* (אבל אלה שמכירים את המקום מוסרים כי גושי האספלט נדחפים על ידי הגלים ונמשכים ביד לחוף; שם, 4), וגם: *hunc manu captum quibus ea cura in summa navis trahunt* (אלה שמטפלים בזה תופסים אותו [את האספלט] ביד ומושכים אותו אל האנייה; שם, 3). והרי לנו גם רוחות וגם מציאותן של אניות בימה. על כך יש להוסיף כי כבר במשפט הראשון על הימה אמר טקיטוס: 'אגם בגודל עצום, במראה [של] ים' (*lacus immenso ambitu specie maris*; שם), ניסוח המקביל לפתיחת דבריו של פומפיוס טרוגוס שבא להסביר מדוע נקרא האגם ים (המוות) (*latus lacus [...] magnitudinem*), בשעה שברוב המקורות הקלסיים מדובר באגם ולא בים, ושמר אגם האספלט (ביוונית *λίμνη ἢ Ἀσφαλτῖτις* או *Ἀσφαλτικὴ λίμνη*). טקיטוס, שבוודאי מצא במקורותיו לרוב את השם אגם האספלט, לא מסר כל כינוי, גם לא ים המוות. אף שגרסתו של טקיטוס אקלקטית, והוא מסר כאמור במפורש כי ליקט מכמה מקורות, לכל הפחות בעניין אחד ניתן להסתייע בדבריו לשחזור פרטים מתיאור ים המלח של פומפיוס טרוגוס שהשמיט יוסטינוס.⁵⁹ כל האמור לעיל מאשש את הדעה שטקיטוס השתמש בחיבורו של פומפיוס טרוגוס, ומנגד מחליש את הטענה שהועלתה בעבר שיוסטינוס הושפע מטקיטוס.⁶⁰

סיכום

בתקציר של יוסטינוס לחיבורו של פומפיוס טרוגוס 'היסטוריות פיליפיות' נאמרים משפטים ספורים על ים המוות. הם נמצאים סמוך לסוף האקסקורסוס האתנוגרפי על היהודים, לאחר תיאור המנהגים ולפני הפרק ההיסטורי, מקום שנכלל בו פעמים רבות בספרות האתנוגרפית הפרק הגאוגרפי. ברם בכתוב אין אלא הסבר מתבקש לשם ים המוות. לעומת זאת בחיבור המלא של פומפיוס טרוגוס נכלל תיאור מפורט של ים המוות (ובשם זה), בדומה לדיווחים של סופרים יוונים ורומים אחרים שלא הסתפקו באזכורו בלבד. התיאור המפורט של ים המוות שימש בידי טרוגוס, בעקבות המקור היווני

58 השוו לדבריו של טקיטוס על הים הצפוני מול חופי בריטניה: *sed mare pigrum et grave remigantibus perhibent ne ventis quidem perinde attolli* (ואולם הים הוא עצל, ובקושי נכנע למשטים או לרוח; טקיטוס, אגריקולה 10. 6). ברם הרמיון המסוים מקרי בלבד.

59 ראו לעיל, ליד הערה 29 ובהערה עצמה.

60 על סוגיה זו ראו: F.D.R. Goodyear, *Papers on Latin Literature*, London 1992, pp. 231–233.

שעמד לפניו, בעיקר כדי להסביר את מקורות העושר היהודי, כדרך שדיווח בפירוט רב על מטעי הבלזם של בקעת יריחו. יוסטינוס השמיט את הקטע לפי שלא תאם את העקרונות שהציב לו לצורך הקיצור, כדרך שהשמיט את מרבית המרכיב הגאוגרפי באתנוגרפיה היהודית של פומפיוס טרוגוס (לרבות התיאור של חבל יהודה, השומרון והגליל). את תיאור בקעת יריחו לא השמיט משום העונג שבעצם המחשבה על מיץ הבלזם, ומן הקטע העוקב על ים המלח שימר רק את פתיחתו, שהסבירה את מקור השם ים המוות, שם שמתבעו עורר סקרנות ותבע מתן הסבר.

את הדיווח על ים המוות, כמו את האקסקורסוס היהודי בכללותו, נטל פומפיוס טרוגוס מחיבורו ההיסטורי של טימגנס איש אלכסנדריה, בן דורו המבוגר, והשמיט ממנו מסיבות שאינן ברורות את תיאור מירוץ הרפסודות של התושבים המקומיים לשם השתלטות על האספלט, וכן ההתייחסות לציפה על המים הייחודית לימה. יוסטינוס השמיט את כל השאר, למעט ההסברים לשם ים המוות. את הטעויות החמורות בקטע ששרד מפומפיוס טרוגוס יש לייחס לטימגנס, שהבין שלא כהלכה קביעות מסוימות שמצא אצל היירונימוס איש קרדיה (או במקורות ששאבו ממנו). דברי פומפיוס טרוגוס על ים המוות (בנוסחם המלא) השפיעו על גרסתו המפורסמת של טקיטוס, שחזר על כמה מקביעותיו הייחודיות (והמוטעות), הגם שלא קיבל אותן כנכונות.

המסקנה שפומפיוס טרוגוס תרגם את תיאור עמק יריחו וים המלח מן הטקסט היווני של טימגנס, מסייעת לקביעה שטימגנס הוא המקור של האקסקורסוס האתנוגרפי של טרוגוס על היהודים בכללותו, קביעה שיש לה ראיות העולות מתוך בחינת החלקים האחרים של האקסקורסוס. מכאן נסללת הדרך להבנה טובה יותר של יחסו של טימגנס איש אלכסנדריה – אחד המקורות של יוסף בן מתתיהו (באמצעות סטרכון) – להיסטוריה של יהודי ארץ-ישראל ומצרים בתקופה החשמונאית, וכן להבנת דרך עיצוב המידע שעמד לרשותו, מידת אמינותו וגלגוליו (בעיקר בסוגיות כגון גיור היטורים ואישיותו של אריסטובולוס הראשון). המסקנה שטימגנס הוא המקור של האקסקורסוס האתנוגרפי של פומפיוס טרוגוס בכללותו מסייעת אף לזיהוי מקורן של פיסות מידע נוספות שמסר יוספוס, ושנלקחו בדרך עקיפין מן החיבור של טימגנס 'על המלכים' (כגון על היחסים בין היהודים בארץ-ישראל ובמצרים ובין בית תלמי). ועוד: מסקנה זו מאפשרת להוסיף על הקטעים המעטים יחסית ששרדו מטימגנס את האקסקורסוס היהודי של פומפיוס טרוגוס, קטע העולה בהיקפו על כל השרידים שנזכר בהם שמו של טימגנס (למעט הקטע על הגאלים – אמיאנוס מרקלינוס, טו, 9. 2-8). יש בכך להרחיב את המידע שבידינו על טיב יצירתו בכללותה, כגון על האופי הפזוי והרשלני של כתיבתו (ולא רק בגין הנטייה המובנת של רטוריקן מקצועי להיסחף בדבריו), ובעיקר על נטייתו להתריס בכל מחיר נגד המסגרות הפוליטיות והחברתיות הקיימות ונגד הדעות הרווחות ולהשמיע דברי ביקורת חריפים – ישירים ועקיפים – שהיה בהם כדי לקומם את סביבתו, ולעתים גם לשעשע אותה.⁶¹

61 ראו בפירוט: ברכוכבא (לעיל, הערה 3), עמ' 348, 393-384, 398.